

Το «Ανατολικό Ζήτημα» και ο ελληνικός αγώνας για την Ανεξαρτησία

Το «Ανατολικό Ζήτημα» αποτέλεσε το πιο εκρηκτικό ζήτημα στις διεθνείς σχέσεις μετά τους ναπολεόντειους πολέμους. Οδήγησε το 1854-1856 στον Κριμαϊκό πόλεμο, την πρώτη μετά το 1815 γενικευμένη σύγκρουση ανάμεσα στις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, συνιστώντας την πρώτη γενικευμένη ρήξη του «συστήματος της Βιέννης». Θεωρείται γενικά ότι γεννήθηκε από την πολλαπλή κρίση, η οποία, κατά τη διάρκεια του δευτέρου μισού του 18^{ου} αιώνα, έθεσε σε αμφισβήτηση και κλόνισε την συνοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πρόκειται μάλλον για μια ετικέτα που περικλείει ολόκληρη σειρά ζητημάτων που αφορούσαν, μεταξύ άλλων, στο – διάδοχο της καταρρέουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας – *statu quo* και στη διαδικασία σχηματισμού κρατών-εθνών στα Βαλκάνια, στην Ανατολία και στη Μέση Ανατολή¹. Το ουσιαδέστερο πρόβλημα είχε τεθεί με τους ακόλουθους όρους: Το Οθωμανικό Κράτος έπρεπε να μείνει ακέραιο ή ήταν προτιμητέο να διανεμηθεί μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων και τα μικρά χριστιανικά έθνη, που διεκδικούσαν την ανεξαρτησία τους – ή και εμφανίσθηκαν ως ανεξάρτητα –, να τοποθετηθούν υπό την «προστασία» των τελευ-

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Ο Θεόδωρος Μπατρακούλης είναι Διδάκτωρ Γεωπολιτικής του Πανεπιστημίου Paris VIII-Saint-Denis, Νομικός, μέλος ΣΕΠ του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου. Το παρόν κείμενο αποτελεί προδημοσίευση από το βιβλίο του *Ανατολικά Ζητήματα και σύγχρονη Ευρώπη*, ο πρώτος τόμος του οποίου πρόκειται να κυκλοφορήσει μέσα στο 2006.

ταίων;² Ωστόσο, η παραπάνω προβληματική τόνιζε με πολύ ανοιχτό τρόπο τα πολιτικά συμφέροντα/στόχους των Δυνάμεων.

Ο Γάλλος διπλωμάτης και ερευνητής της Διπλωματικής Ιστορίας Εντουάρ Ντριώ (Eduard Driault), σε έργο που δημοσιεύθηκε λίγο πριν από το τέλος του 19^{ου} αιώνα, όριζε το «Ανατολικό Ζήτημα» ως την «ιστορία της προόδου των γειτονικών χωρών σε βάρος των μουσουλμανικών κρατών».³ Ορισμένοι συγγραφείς επιχείρησαν την περιγραφή του «Ανατολικού Ζητήματος» ως σύγκρουση πολιτιστικού χαρακτήρα μεταξύ Δύσης και Ανατολής. «Ιδιαίτεροι νόμοι διέπουν την οπτική των πνευμάτων των ανθρώπων της Ανατολής», είχε γράψει ο διπλωμάτης και συγγραφέας Αρτούρ (κόμης) του Γκομπινώ (Arthur de Gobineau)⁴, ο οποίος θεωρούσε μάλλον αμελητέα την επιρροή των γεωγραφικών παραγόντων. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι κινούνταν στην συνέχεια της τροχιάς των απόψεων των ουμανιστών κληρικών στην Ισπανία του 16^{ου} αιώνα.⁵ Ο Gobineau έγινε και εισηγητής ορισμένων θεωριών φυλετικού (ρατσιστικού) τύπου, σχετικά με την ανωτερότητα της Άριας φυλής, την οποία παρουσίαζε ως κινητήρια δύναμη της Ιστορίας. Μετά τον θάνατό του, οι αντιλήψεις του επηρέασαν τις θεωρήσεις που σχημάτιζαν αρκετοί Δυτικοί για τους Οθωμανούς Τούρκους. Είναι γνωστή μια έντονη αντιπαράθεση απόψεων ανάμεσα στον Gobineau και τον Alexis de Toqueville σε θέματα όπως: η έννοια και η λειτουργία της δημοκρατίας, οι σχέσεις μεταξύ θρησκείας, ηθικής και πολιτικής, το ζήτημα της ισότητας μεταξύ των ανθρώπων και των εθνών, και, βεβαίως, το «λεγόμενο ζήτημα της φυλής».⁶

Εξάλλου, ο ορισμός του «Ανατολικού Ζητήματος» ως «ενός ανταγωνισμού για την κληρονομιά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» μεταξύ των εθνότητων των Βαλκανίων θα ήταν δυνατό να επισκιάσει ένα ουσιώδες γεγονός: αυτή η αντιπαλότητα ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τον πολλαπλό ανταγωνισμό μεταξύ των Δυνάμεων (αν δεν ήταν προκαθορισμένη από αυτόν τον ανταγωνισμό) στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Μεσόγειο. Έναν άλλο - στενότερο σε σύγκριση με αυτόν του Ε. Ντριώ - ορισμό έδωσε στο «Ανατολικό Ζήτημα» ο Γουίλιαμ Μίλλερ (William Miller): «Το Ζήτημα της εγγύς Ανατολής δύναται να ορισθεί ως το πρόβλημα της πληρώσεως του κενού του δημιουργούμενου διά της βαθμιαίας υποχωρήσεως της Τουρκικής αυτοκρατορίας εν Ευρώπη»⁷. Ο Μ. Λάσκαρις δικαιολογούσε την προτίμησή του γι' αυτόν τον ορισμό, με το επιχείρημα ότι η περί το «Ανατολικό Ζήτημα» παρατεταμένη διαμάχη των ευρωπαϊκών Δυνάμεων έγινε κυρίως για τα ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και επίκεντρό της ήταν το πρόβλημα της διαδοχής της όταν θα κατέρρεε οριστικά η κυριαρχία της στην Ευρώπη. Επιπλέον θεωρούσε τον ορισμό του Μίλλερ περισσότερο ενδεδειγμένο για τους Έλληνες «καθόσον μεταξύ των διεκδι-

κούντων την κληρονομίαν του Σουλτάνου ενεφανίσθη από ενωρίς το Ελληνικόν γένος, η δε μελέτη του Ανατολικού Ζητήματος, υπό την στενοτέραν ταύτην έννοιαν, αποβαίνει πράγματι απαραίτητος προς κατανόησιν των τυχών του Ελληνισμού»⁸.

Πέραν της παγκοίμως παραδεκτής σπουδαιότητάς του για την ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία, ο όρος «Ανατολικό Ζήτημα» έχει συνυφανθεί κατά άρρηκτο τρόπο με την Ελληνική ιστορία. Η χρήση του εγκαινιάστηκε στην διπλωματική ορολογία στο Συνέδριο της Βερόνας (1822). Η πρώτη αυτή χρήση του όρου έγινε για να περιγραφεί το πρόβλημα που αίφνης προέκυπτε στον γεωπολιτικό χώρο της Ανατολικής Ευρώπης και της Ανατολικής Μεσογείου με την «εξέγερση» των Ελλήνων κατά του Οθωμανού σουλτάνου, ο οποίος, στο κλίμα της «Ιεράς Συμμαχίας» θεωρούνταν από τους Ευρωπαίους ηγεμόνες της ως ο «νόμιμος ηγεμόνας» των πρώτων⁹. Αυτό το συγκεκριμένο ιστοριοπολιτικό συγκείμενο αρχικής χρησιμοποίησης του εν λόγω όρου, σε συνδυασμό με την σχεδόν ολοκληρωτική επικυριαρχία της Διπλωματικής Ιστορίας στο πεδίο των Διεθνών Σχέσεων έως τα μέσα περιόδου της περιόδου του Ψυχρού Πολέμου, κατέστησαν πάγια την σύνδεση του περιεχομένου και των διακυβευμάτων του Ανατολικού Ζητήματος με τον Ελληνικό Αγώνα για Ανεξαρτησία αρχικά και με τις προσπάθειες των Εθνών της περιοχής και των Μεγάλων Δυνάμεων αργότερα για την διανομή των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, από την ναπολεόντεια εποχή έως και τον Τζωρτζ Μπους τον νεότερο, οι πτυχές και οι φάσεις του περίπλοκου «Ανατολικού Ζητήματος» κατανοούνται σαφέστερα διά μέσου της ανάλυσης της στάσης της Δύσης προς τον ρωσικό γεωστρατηγικό παράγοντα.

Από την τελευταία εικοσαετία του 17ου αιώνα διαδραματίστηκαν πολύ σημαντικές εξελίξεις στο «Ανατολικό Ζήτημα» - αυстро-οθωμανικός πόλεμος, ήττα των Οθωμανών στο Κάλενμπεργκ και λύση της δεύτερης από αυτούς πολιορκίας της Βιέννης, πόλεμος Ενετών-Οθωμανών και κατάληψη από τους πρώτους των σημαντικότερων οχυρών του Μοριά, της Αθήνας και μεγάλου μέρους των δαλματικών ακτών. Την εποχή αυτή σημειώνεται η είσοδος του Πέτρου του Μεγάλου στο «Ανατολικό Ζήτημα». Για να πετύχει την διάνοιξη πυλών προς τις «δουτικές θάλασσες» ο τσάρος κατέλαβε το Αζόφ (1696). Με την Συνθήκη του Κάρλοβιτς, σφραγίστηκε η πρώτη υποχώρηση των Οθωμανών και η αυτοκρατορία τους τεμαχίστηκε σε τρία σημεία. Η απόκτηση του Αζόφ από τη Ρωσία αποτέλεσε μόλις ένα μικρό παράθυρο: η είσοδος της Αζοφικής παρέμενε ουσιαστικά υπό την εξουσία Τατάρων και Οθωμανών που μοιράζονταν τον έλεγχο της Κριμαίας¹⁰.

Στα τέλη του 18ου αιώνα η Ρωσία γίνεται θαλάσσιο κράτος: η Αικατε-

ρίνη η Β' εγκατέστησε τον στρατό της στην Κριμαία (1784) και κατόπιν κατά μήκος των οχθών της Ουκρανίας (Συνθήκη του Ιασίου, 1792). Ιδρύθηκε το 1794 στον Εύξεινο Πόντο η Οδησσός. Αυτή η κατάκτηση της παραλιακής ζώνης αποτέλεσε ένα ευρύ παράθυρο προς τη θάλασσα και συμπληρώθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα από την είσοδο των Ρώσων στον Καύκασο (1803). Ωστόσο, η ρωσική πολιτική ήταν προορισμένη να προσκρούει πάντοτε σε δυσμενείς γεωγραφικές συνθήκες. Ο Εύξεινος Πόντος (Μαύρη Θάλασσα) δεν είναι παρά μια μεγάλη λίμνη, της οποίας η έξοδος/είσοδος ελέγχεται στα νοτιοδυτικά από την δύναμη που ελέγχει τον Βόσπορο και τα Δαρδανέλια. Ο Jacques Ancel παρατηρούσε ότι επρόκειτο για την «ίδια γεωγραφική μοίρα η οποία, σε πείσμα της πολιτικής, φυλάχιζε τα ρωσικά πλοία στον Κόλπο της Φινλανδίας, καθώς και στην Βαλτική, όπου αυτός ο στόλος βρισκόταν αποκλεισμένος από τα σκανδιναβικά Στενά».¹¹

Επί Αικατερίνης Β' της Μεγάλης επιχειρήθηκε νέα, μεγαλύτερης εμβέλειας, ρωσική «κάθοδος» προς Νότο, με καταλυτικές συνέπειες όσον αφορά στις πολιτικές εξελίξεις στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Και ναι μεν απέτυχε η μεγάλη εξέγερση στην Πελοπόννησο που έχει μείνει στην Ιστορία ως Ορλωφικά. Αλλά το 1770 επιτεύχθηκε κάτι που επιδίωκαν διάφορες δυνάμεις του χριστιανικού κόσμου – στο σύνολο σχεδόν των πολιτεικών μορφωμάτων του –, από την αυγή των «Νέων Χρόνων» και είχε μεγάλη σπουδαιότητα. Η καταστροφή του οθωμανικού στόλου στο λιμάνι του Τσεσμέ (Κρήνη), τον Μάιο του 1770, αποτέλεσε γεγονός μεγάλης σπουδαιότητας. Πράγματι, αποτέλεσμα του ρωσο-τουρκικού πολέμου του 1768-1774 ήταν η εξουδετέρωση της οθωμανικής ισχύος στην θάλασσα. Το 1774 υπογράφηκε η ρωσοτουρκική συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζά (Küçük Kaynarca). Με την εν λόγω συνθήκη, οι Οθωμανοί αναγκάστηκαν να αποδεχθούν δύο ταπεινωτικούς όρους: α) Αποποιήθηκαν την παλιά επικυριαρχία τους επί του χάνου της Κριμαίας¹² και επί των μουσουλμάνων Τατάρων των βορείων ακτών του Ευξείνου Πόντου (Μαύρη Θάλασσα). Αυτοί απέκτησαν την ανεξαρτησία τους, και μετά από εννέα χρόνια, απορροφήθηκαν από τη Ρωσία. β) Αποδέχτηκαν ορισμένα δικαιώματα παρέμβασης της Ρωσίας υπέρ της Ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας και των πιστών της, που ήταν υπήκοοι του σουλτάνου. Ο τσάρος απέκτησε το δικαίωμα να διορίζει προξένους σε όλο το έδαφος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αναγνωρίστηκε προστάτης των Ορθοδόξων στην επικράτεια της τελευταίας¹³. Ο σουλτάνος, επιδιώκοντας να αντισταθμίσει την κυριαρχία του στο εξωτερικό και τον περιορισμό της στην επικράτειά του, έθεσε μια νέα αξίωση. Όπως αναφερόταν στη συνθήκη, «Όσον αφορά στα ζητήματα θρησκείας, οι Τάταροι, ως έχοντες την ίδια θρησκεία με τους μουσουλμάνους, οφείλουν να αναγνωρίζουν την Αυτού Μεγαλειότητα το Σουλτάνο ως τον Ανώτατο

Μωαμεθανό Χαλίφη¹⁴ και να συμπεριφέρονται προς αυτόν, σύμφωνα με τους κανόνες της θρησκείας τους, χωρίς όμως να προβαίνουν σε υποχωρήσεις ως προς την πολιτική ή πολιτειακή τους ανεξαρτησία, όπως έχει θεσπιστεί...»¹⁵. Πάντως, η Ρωσία πέτυχε να εγκατασταθεί στις ακτές του Ευξείνου Πόντου, που από τον 16^ο αιώνα αποτελούσε οθωμανική λίμνη – αφού περιβαλλόταν μόνον από εδάφη της αυτοκρατορίας του σουλτάνου –, και τα υπό ρωσική σημαία πλοία μπορούσαν στο εξής να πλέουν στην εν λόγω θάλασσα. Η Ρωσία έβλεπε να ανοίγει ο δρόμος για την Κωνσταντινούπολη, το «Τσάργκραντ».

Ο διαρκής στόχος των ναυτικών Δυνάμεων της Δύσης (Γαλλία και, κυρίως, Μεγάλη Βρετανία)¹⁶ ήταν να εμποδιστεί η κάθοδος της Ρωσίας προς το Νότο διά μέσου των Στενών και του Αιγαίου. Ο Ναπολέων Βοναπάρτης παραδεχόταν ότι, παρά το ότι θα ήταν δυνατό να διαμελίσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία σε συνεννόηση με τη Ρωσία¹⁷ – μετά τις συνθήκες του Τιλσίτ (Ιούλιος 1807) –, αρνήθηκε αυτή την προοπτική. Ο τσάρος Αλέξανδρος Α΄ έθετε ως αναγκαία προϋπόθεση αυτής της συμμαχίας την παραχώρηση της Κωνσταντινούπολης και των Στενών στην αυτοκρατορία του. Κατά την γνώμη του αυτοκράτορα της Γαλλίας, η αξίωση αυτή αποτέλεσε το μεγάλο εμπόδιο: «...Η Κωνσταντινούπολη είναι ένα από τα πολυτιμότερα κλειδιά και μόνη της αξίζει όσο μια Αυτοκρατορία. Αυτός που την εξουσιάζει μπορεί να κυβερνά τον κόσμο...».¹⁸ Το «Ανατολικό Ζήτημα» είναι δυνατό να αποκωδικοποιηθεί διά μέσου της ανάλυσης της στάσης των Δυτικών δυνάμεων απέναντι στον ρωσικό παράγοντα. Το «Ανατολικό Ζήτημα» πήρε τη μορφή ενός διαρκούς ανταγωνισμού μεταξύ χερσαίων και ναυτικών Δυνάμεων, ένα από τα διακυβεύματα του οποίου ήταν ο έλεγχος της Μεσογείου, του Αιγαίου και της χερσονήσου των Βαλκανίων. Η τελευταία αποτελεί φυσική προέκταση για την αχανή Ρωσία. Ακόμα, η Προποντίδα και το Αιγαίο Πέλαγος συνιστούν αναγκαίους δρόμους για την κάθοδο της Ρωσίας στην Ανατολική Μεσόγειο. Κατά συνέπεια, η κατάληψη των στενών του Βοσπόρου αποτελούσε μόνιμο στόχο της ρωσικής πολιτικής και την έφερνε σε αντιπαράθεση προπάντων με τη Μεγάλη Βρετανία. Στην Ανατολική Μεσόγειο διακυβεύονταν σοβαρά συμφέροντα για την γηραιά Αλβιόνα, η οποία ενδιαφερόταν να διατηρήσει ανοικτές τις οδούς προς την Ινδία. Οι συνθήκες και οι όροι που τροφοδοτούσαν την σύγκρουση μεταξύ των Δυτικών δυνάμεων – κυρίως μεταξύ Μεγάλης Βρετανίας, που είχε τον έλεγχο του υπερπόντιου εμπορίου μέσω των αποικιών και του παντοδύναμου στόλου της – και Ρωσίας, αφορούσαν, πέραν της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Ανατολικής Μεσογείου, μια πολύ ευρύτερη περιοχή, φθάνοντας στην Ανατολή μέχρι το Αφγανιστάν, το Ιράν, την Ινδία και την Κεντρική Ασία.

Εξάλλου, από το τέλος του 18^{ου} αιώνα, ολόκληρο το οθωμανικό οικοδό-

μημα χαρακτηρίζοταν από σοβαρές οικονομικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις¹⁹. Ταυτόχρονα βρισκόταν αντιμέτωπο με την ορμητική εισβολή του φαινομένου «έθνος»²⁰ στο εσωτερικό, όσο και με τις επιδιώξεις των Δυνάμεων στο εξωτερικό. Οι σχετικές με την έκβαση του ρωσοτουρκικού πολέμου εξελίξεις και η συνακόλουθη ανάπτυξη του εμπορικού ναυτικού των Ελλήνων υπηκόων του σουλτάνου υπήρξαν *conditiones sine quibus non* της ανάστασης του «Γένους». Αλλά ταυτοχρόνως, περί τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, είχαν συγκεντρωθεί ορισμένες ενδείξεις ότι το υφιστάμενο στον Ορθόδοξο χριστιανικό κόσμο χάσμα μεταξύ πνευματικής πρωτοκαθεδρίας και πολιτικής εξουσίας έτεινε να καλυφθεί διά μέσου της ισχυροποίησης του ρόλου της Ρωσίας. Από το άλλο μέρος, ανάμεσα στα τέλη του 17^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι εμπορικές συναλλαγές αυξάνονται σε σημαντικό βαθμό στα ευρωπαϊκά εδάφη του Οθωμανικού κράτους, σε έναν οικονομικό χώρο, που εκτείνεται από τον Δούναβη μέχρι τις Κυκλάδες. Μαλλί, βαμβάκι, καπνός, σιτηρά, ακατέργαστα εξαγώγιμα προϊόντα διακινούνται από τα οθωμανικά λιμάνια - πρωτεύουσα θέση έχει η Θεσσαλονίκη - από τους Βαλκάνιους εμπόρους, οι οποίοι γίνονται επίσης αντιπρόσωποι Δυτικών εμπόρων, εισαγωγείς υφασμάτων από τη Νότια Γαλλία, ή την Αγγλία, καθώς και εκείνων των μακρινών αποικιακών ειδών - καφές, ζάχαρη, λουλάκι - που οι χριστιανοί στόλοι μετέφεραν πλέοντας τον Ατλαντικό και αναδιέμεναν μέσω της Μεσογείου. Ανάμεσα σ' αυτούς τους εμπόρους υπηκόους του Σουλτάνου, πλάι στους Εβραίους και τους Αρμένιους, δρούσαν οι χριστιανοί Έλληνες με τις πολλαπλές επιχώριες διασυνδέσεις²¹.

Ένα αξιόλογο τμήμα των Ελληνορθόδοξων υπηκόων του σουλτάνου (του *Roum millet*)²² αποτελούσαν, από το πρώτο τρίτο του 18^{ου} αιώνα, μια εξαιρετικά σημαντική, αν όχι την σπουδαιότερη, μερίδα του αστικού στοιχείου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ακόμα, έπαιζαν θεμελιώδη ρόλο στον εκδυτικισμό της Οθωμανικής πραγματικότητας, πολύ πριν τον εγκαινιασμό αυτής της κίνησης/διαδικασίας στο επίπεδο των πολιτικών θεσμών (από τις *Tanzimat*)²³. Πράγματι, τέτοια φαινόμενα δυτικοποίησης είχαν εμφανισθεί σε κοινωνικο-οικονομικό και ιδεολογικό επίπεδο, αν και ήταν διάσπαρτα σε διάφορους τόπους και είχαν ένα μερικό χαρακτήρα. Ως έμποροι, στο εσωτερικό, όσο και πέραν των συνόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι Ελληνορθόδοξοι αποτελούσαν το πιο ανεπτυγμένο στοιχείο του εν λόγω πολυεθνικού σχηματισμού²⁴. Αποκόμιζαν σημαντικό πλούτο - ιδιαίτερα από το ναυτικό εμπόριο - και ήταν η εθνότητα που είχε την αναμφισβήτητη υπεροχή μεταξύ των μη μουσουλμάνων.²⁵ Από την κατάσταση αυτή έως το να θέσουν τον φιλόδοξο στόχο της δημιουργίας ενός ανεξάρτητου κράτους-έθνους, δεν υπήρχαν παρά ορισμένα βήματα που χρειαζόταν να γίνουν - τα οποία ήταν, εντούτοις, ουσιώδη. Κατά την διάρκεια των ναπολεόντειων

πολέμων, οι Έλληνες πλοιοκτήτες (καραβοκυραίοι) προοδευτικά μονοπώλησαν το εμπόριο της Μεσογείου, ενώ ήδη νωρίτερα είχαν αρχίσει να εγκαθιστούν παροικίες σε πολλές πόλεις της Δύσης και της Ανατολής. Και είναι βέβαιο ότι, μαζί με τους κλέφτες και τους αρματολούς, ήταν και αρκετοί εύποροι²⁶ και πρόκριτοι αυτοί που μπήκαν επικεφαλής των εξεγερμένων κατά την διάρκεια του Αγώνα για την ανεξαρτησία των Ελλήνων.

Πότε και πώς έφθασαν σε σημαντικό βαθμό ανάπτυξης, ισχυροποιούμενες, στους κόλπους της ελληνικής «αστικής τάξης», οι στάσεις που συνδέονται με μια, λιγότερο ή περισσότερο σαφή, ιδιαίτερη εθνική συνείδηση; Η αυτοσυνειδησία, όπως κάθε φορά διαμορφώνεται στην πορεία ενός ιστορικού λαού, μπορεί να ανιχνευθεί με πολλαπλούς τρόπους και μέσα από ποικίλες αλληλεπιδράσεις.²⁷ Σε αλληλοδράση με το ριζοσπαστικό κίνημα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη – που τροφοδοτήθηκε από την Γαλλική Επανάσταση του 1789²⁸ –, το όραμα της εθνικής ανεξαρτησίας έγινε ισχυρότερο και διευρύνθηκε καθώς πλησίαζε το τέλος του 18^{ου} αιώνα. Μετά την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης, πραγματοποιήθηκαν μεγάλες ιδεολογικές ζυμώσεις στις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, αλλά και στις πόλεις και τα μεγάλα χωριά της Ελλάδας. Αρκετές φορές οι κριτικές εναντίον διαφόρων εκφραστών δημοκρατικών και ριζοσπαστικών ιδεών πήραν διαστάσεις πολεμικής²⁹. Εξέχοντα ρόλο ανάμεσα σ' αυτούς τους κήρυκες νέων ιδεών έπαιξε ο Ρήγας Βελεστινλής³⁰, αφού έχει αναγνωρισθεί ότι υπήρξε θεμελιώδης η συμβολή του στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα: «στην διεύρυνση και το βάθαιμα στις σύγχρονες συνθήκες του νοήματος του δημοκρατικού πατριωτισμού, όπως αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του Διαφωτισμού»³¹. Η Γαλλική Επανάσταση αποτέλεσε έναυσμα για την περαιτέρω ανάπτυξη του ελληνικού Διαφωτισμού και του φιλελευθερισμού, καθώς και για την ενδυνάμωση ριζοσπαστικών κινημάτων στον χώρο της Ν/Α Ευρώπης. Ο ριζοσπαστισμός της περιόδου 1789-1821 είχε διαβαλκανική βάση και εμβέλεια.³² Το εν λόγω «στοιχείο πρέπει να αποδοθεί στον χαρακτήρα των νοτιοευρωπαϊκών κοινωνιών, καθώς και στον δεσμό που υπήρχε ανάμεσα στα πρόσωπα που διακινούσαν ριζοσπαστικές ιδέες και τον κοσμοπολιτικό ανθρωπισμό (ουμανισμό) του Διαφωτισμού»³³. Οι ερμηνευτές των χειμένων των Ελλήνων πολιτικών στοχαστών της περιόδου 1789-1821 θεώρησαν ότι αυτά εγγράφονταν σε μια γενική οπτική της ευρωπαϊκής σκέψης αυτής της περιόδου³⁴. Μια σαφέστερη παράσταση του πνεύματος αυτών των χρόνων θα μπορούσε να συνοψισθεί από το σχήμα: Ευρωπαϊκή κρίση - πολιτικοποίηση των Ελλήνων επικεντρωμένη γύρω από την ιδέα της εθνικής ανεξαρτησίας - ανάδυση των ιδεολογικο-πολιτικών ρευμάτων των Ελλήνων διανοουμένων (φιλελεύθερο και ριζοσπαστικό)³⁵.

Στο μεταξύ, όπως σε αρκετές περιοχές της Χερσονήσου, και στην Σερβία

αναβίωνε το ορθόδοξο πνεύμα σε συνδυασμό με ένα πρώιμο εθνικό αίσθημα³⁶. Οι Σέρβοι ήταν ο πρώτος βαλκανικός λαός που ξεσηκώθηκε τον 19^ο αιώνα και απέκτησαν καθεστώς ημιαυτόνομης διακυβέρνησης (1814)³⁷. Η επιτυχημένη εξέγερσή τους στις αρχές του αιώνα συνιστούσε έναν επιπλέον παράγοντα ενίσχυσης του εθνικού αισθήματος και των τάσεων για ανεξαρτησία των Ελλήνων, οι οποίοι ήταν οπωσδήποτε η περισσότερο εξελιγμένη εθνότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κατά τα πρώτα χρόνια του 19^{ου} αιώνα κυριάρχησε στην Ανατολή, όπως και αλλού, η προσωπικότητα του Ναπολέοντα Βοναπάρτη. Αν και θα ήταν υπερβολικός ο ισχυρισμός ότι το Ανατολικό Ζήτημα αποτέλεσε κλειδί της πολιτικής του, η Ανατολή, η Αίγυπτος, η Ινδία, βρέθηκαν μέσα στα αυτοκρατορικά σχέδιά του, όπως η Ιταλία και η Γερμανία. Αντιμετωπίζοντας συνολικά τα προβλήματα, «σκέφτηκε να λύσει και αυτό. Σκάλισε όλα τα στοιχεία, πρότεινε τις λύσεις, κατέδειξε όλες του τις περιπλοκές»³⁸. Ωστόσο, οι ελπίδες χειραφέτησης εξανεμίσθηκαν ακολουθώντας την τύχη των ψευδαισθήσεων των Ευρωπαίων. Την επαύριο της πτώσης της Γαλλικής Αυτοκρατορίας, μέσα στην ευφορία της ήττας του Ναπολέοντα, οι λαοί – αλλά και ηγεμόνες που εκδιώχτηκαν κάποια στιγμή από τους Γάλλους – ανέμεναν από την ειρήνη την ικανοποίηση των ελπίδων και των συμφερόντων τους.

Το Συνέδριο της Βιέννης συγκλήθηκε από τις νικήτριες δυνάμεις με στόχο την συμφωνία και συντονισμένη εφεξής δράση μεταξύ τους για: α) την αποκατάσταση των προεπαναστατικών δομών κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας στην ήπειρο και β) την αποτροπή στο μέλλον αναστατώσεων όπως εκείνες της περιόδου 1789-1814. Αλλά, ακόμα, «σηματοδότησε την αποδοχή εκ μέρους τους σε κάποιο βαθμό της αναδιάρθρωσης της Ευρώπης»³⁹, και επαναχαράχθηκε ο χάρτης της Ευρώπης, μεριμνώντας για τα συμφέροντα των πέντε Μεγάλων Δυνάμεων (όρος που καθιερώθηκε στο Συνέδριο)⁴⁰. Στην πραγματικότητα, οι εδαφικές διευθετήσεις του Συνεδρίου της Βιέννης (1815) πραγματοποιήθηκαν σύμφωνα με τις θελήσεις των νικητριών Δυνάμεων (Αυστρία, Βρετανία, Πρωσία, Ρωσία) και της Γαλλίας για ισχύ, έχοντας ως κύριο μέλημά τους την εξασφάλιση της ευρωπαϊκής ισορροπίας και την αποτροπή μελλοντικών επαναστατικών αναταράξεων⁴¹. Η Μεγάλη Βρετανία προέκρινε την ικανοποίηση των αποικιοκρατικής μορφής αξιώσεών της. Στην Ευρώπη, φρόντισε να εξασφαλίσει μόνο σημεία στήριξης ή ναυτικές βάσεις (απέκτησε τη νησίδα Ελιγολάνδη (ανοικτά της Δανίας), και στη Μεσόγειο τη Μάλτα και τα νησιά του Ιονίου, σημεία που, μαζί με το Γιβραλτάρ που κατείχε ήδη εδώ και έναν αιώνα, της επέτρεπαν να έχει στρατηγική θαλάσσια κυριαρχία). Ο τσάρος ονειρευόταν την ένωση της Ευρώπης υπό την ηγεμονία του, ιδέα που ανησυχούσε τους Αυστριακούς και τους Άγγλους – για διαφορετικούς λόγους. Ο Αλέξανδρος Α΄ ενδιαφερόταν

ιδιαίτερα για την τύχη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αφού επιδίωκε αναλάβει την προστασία των ορθοδόξων λαών των Βαλκανίων. Αυτή η επιδίωξη τον έφερε σε ανταγωνισμό με την Αυστρία, η οποία θεωρούσε την Χερσόνησο του Αίμου ως αποκλειστικά δική της χώρο επέκτασης. Εξάλλου, ο τσάρος φιλοδοξούσε να αποκτήσει τον έλεγχο των Στενών, ώστε να διαθέτει έξοδο στην Ανατολική Μεσόγειο. Ο τελευταίος στόχος αντιπαρέθετε τη Ρωσία στην Αγγλία, η οποία ασκούσε απόλυτη ηγεμονία στην περιοχή της Μεσογείου. Τελικά, η Ρωσία, αν και δεν έλαβε όσα επιθυμούσε, αποκόμισε τα μεγαλύτερα οφέλη. Η απόκτηση της Φινλανδίας και της Βεσσαραβίας – που υποχρεώθηκε να της παραχωρήσει ο σουλτάνος – της επέτρεψαν να έρθει στους δύο θαλάσσιους χώρους που περιβάλλουν την «γηραιά ήπειρο», τη Βαλτική και τη Μαύρη Θάλασσα⁴². Ωστόσο, οι Ρώσοι δεν μπόρεσαν να εδραιωθούν στην Ανατολική Μεσόγειο, ενώ οι Βρετανοί (με την ειδική συνθήκη των Παρισίων της 9 Νοεμβρίου 1815, συμβιβασμός που επιτεύχθηκε κατόπιν επιμόνων ενεργειών του μεταξύ των πληρεξουσίων της Ρωσίας Κερκυραίου Ιωάννη Καποδίστρια) έφθασαν στα Ιόνια νησιά. Εκεί, με το Σύνταγμα του 1817, επέβαλαν την συγκρότηση εξαμελούς κυβερνητικού συμβουλίου («Γερουσία»), της οποίας ο πρόεδρος διοριζόταν από το βρετανικό Στέμμα, μετά από πρόταση του Άγγλου αρμοστή.

Η γεωιστορική-γεωπολιτική διάσταση του ελληνικού αγώνα για Ανεξαρτησία

Οι εξελίξεις αυτές επηρέασαν καθοριστικά τα πολιτικά πράγματα στην Ελλάδα πριν και κατά την διάρκεια του αγώνα της Ανεξαρτησίας, όπως δείχνουν χαρακτηριστικά οι πράξεις και οι επιλογές ενός πρωτεργάτη του Αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας, του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη⁴³. Στο πέρασμα από τον 18^ο στον 19^ο αιώνα, ο Φαναριώτης Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος (ο εξ Απορρήτων) περιέγραψε παραστατικά από γεωπολιτική άποψη την εν λόγω κατάσταση, λέγοντας ότι τα νερά της Μαύρης Θάλασσας θεωρούνταν από την σουλτανική κυβέρνηση (το Divan) ως ο «υμένας» της Αυτοκρατορίας. Συνεπώς, κάθε βοήθεια των Δυτικών Δυνάμεων στον Σουλτάνο προσδιοριζόταν από την εξουσία που είχε ο τελευταίος να απαγορεύει την έξοδο των Ρώσων στις «θερμές θάλασσες».

Βεβαίως δεν πρέπει να λησμονούνται οι ιστορικοί όροι υπό τους οποίους σχεδιάζεται και συντελείται ο αγώνας της Ανεξαρτησίας. Αυτοί σχηματίζονται μέσα από διεργασίες ρήξεων, μεταβολών, αναπροσαρμογών και διαφορετικής διάρκειας χρόνων που διέπονται από τις κοινωνικοπολιτικές δομές και σχέσεις εξουσίας που είναι διαμορφωμένες στο οθωμανικό σύστημα κατάκτησης. Μέσα σε ένα τέτοιο συνολικό ιστορικό συγκείμενο πολιτικής

αλλαγής, το εξεγερμένο «γένος» ή «έθνος» ορίζει την ταυτότητά του κατ' αντιπαράθεσιν προς τον κυρίαρχο Τούρκο «τύραννο», «προαιώνιο» εχθρό, ο οποίος ανήκει σε μια άλλη θρησκεία και άλλη εθνότητα. Το έθνος ως ιστορική κατηγορία δημιουργείται διά μέσου της αφήγησης της ιστορίας του. Η βιωμένη συλλογική εμπειρία νοηματοδοτείται και παίρνει μια ιστορική διάσταση μέσα στη «γλώσσα» του αφηγητή της. Αυτό γίνεται μάλιστα με αφετηρία αυτή την συνολικά ενοποιητική λειτουργία της εθνικής ιδεολογίας⁴⁴. Στην Επανάσταση του '21 «οι πολιτικές διεκδικήσεις και οι ανταγωνισμοί διεξάγονται πλέον ανάμεσα σε πολιτικές δυνάμεις που διεκδικούν για τον εαυτό τους το ρόλο του εκφραστή των «συμφερόντων του έθνους», του εγγυητή της νέας νομιμότητας»⁴⁵. Αξιοσημείωτο είναι ότι, όσον αφορά στον προσδιορισμό της έννοιας του έθνους και της εθνικότητας στις κοινωνίες που προήλθαν από την αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αυτός επικράτησε να γίνεται στην βάση ενός συνδυασμού γνωρισμάτων, μιας μείξης εθνογλωσσικών και θρησκευτικών κριτηρίων. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, Έλληνας είναι μόνον ο ελληνόφωνος ορθόδοξος, Βούλγαρος ο βουλγαρόφωνος ορθόδοξος, Τούρκος είναι ο τουρκόφωνος Σουνίτης Μουσουλμάνος κ.λπ.

Μέχρι τη μεγάλη κρίση που ξέσπασε το 1875 — με αφορμή τις αντιοθωμανικές εξεγέρσεις στη Βοσνία και στην Ερζεγοβίνη —, το δόγμα που σε γενικές γραμμές ακολούθησαν οι προαναφερθείσες Δυνάμεις ήταν «η διατήρηση της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας». Η «Φιλική Εταιρία» και ο Αλέξανδρος Ψηλάντης επιδίωκαν τη σύσταση ενός ελληνικού κράτους βασισμένου σε ορισμένες — αρχικά ίσως όχι τόσο σαφείς — φιλελεύθερες αρχές. Στο πλαίσιο των πόθων και επιδιώξεων που σύντομα προαναφέρθηκαν, οι επαναστατημένοι Έλληνες διεξήγαγαν τον πολυετή και πολυαίμακτο Αγώνα για την ανεξαρτησία τους (1821-1829). Η είσοδος στο ιστορικό προσκήνιο των επαναστατημένων Ελλήνων — εκτός του ότι αποτέλεσε αυτόνομη έκφραση των κοινωνικο-οικονομικών τους δυνάμεων — τοποθέτησε σε νέα δεδομένα την ισορροπία δυνάμεων στην Ανατολική Μεσόγειο.

Οπωσδήποτε, η νέα κατάσταση που προέκυψε συγχωνεύθηκε στην ευρύτερη προοπτική του «Ανατολικού Ζητήματος». Ακόμα και ο τσάρος Αλέξανδρος Α΄ πείστηκε από τον επικεφαλής της ρωσικής διπλωματίας κόμη Κάρολο Νέσελροντ — που, μετά την αποχώρηση του Ιωάννη Καποδίστρια (1822), διηύθυνε τη ρωσική εξωτερική πολιτική — να θυσιάσει τις διαθέσεις να υποστηρίξει τους εξεγερμένους, ομόδοξους Έλληνες χάριν της προτεραιότητας των σκοπών της «Ιεράς Συμμαχίας» και της ιδέας της «Ευρωπαϊκής Συμφωνίας» ανάμεσα στις Δυνάμεις. Η Μεγάλη Βρετανία αρχικά τήρησε αρνητική στάση απέναντι στην ελληνική εξέγερση, αλλά σταδιακά — μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Κάνινγκ, το 1822, απο-

φασιστικό εχθρό των αντιφιλελεύθερων πολιτικών επεμβάσεων – την μετέβαλε σε ουδέτερη. Ο διάδοχος του Αλεξάνδρου Α΄ τσάρος Νικόλαος Α΄ – ένας αυθεντικός απόλυτος μονάρχης – αξιώνει, με τελεσίγραφο, το Μάρτιο του 1826, από τον σουλτάνο να δεχτεί την ανεξαρτησία των ρουμανικών επαρχιών και της Σερβίας, χωρίς σ' αυτό να αναφέρεται στην Ελλάδα. Ήλπιζε κατ' αυτόν τον τρόπο να ωθήσει την «Υψηλή Πύλη» σε πόλεμο και να πραγματοποιήσει την επέκταση της επιρροής του στα Βαλκάνια, με την ελληνική ανεξαρτησία να έχει επιτευχθεί χωρίς να μπορούν να του προσάψουν ότι εξεστράτευσε για να βοηθήσει μια λαϊκή επανάσταση. Αλλά, τον προλαβαίνει ο Κάνινγκ, ο οποίος αντιλήφθηκε τον κίνδυνο από μονομερείς κινήσεις της Ρωσίας, και κατορθώνει να τους περιορίσει σε μια Τριπλή Συμμαχία (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία). Με την Συνθήκη του Λονδίνου (6 Ιουλίου 1827), οι τρεις σύμμαχες Δυνάμεις δεσμεύονται να επιβάλουν τη μεσολάβησή τους στους Τούρκους και τους Έλληνες, χωρίς να επιδιώξουν οι ίδιες ιδιαίτερα οφέλη. Ο ελληνικός αγώνας, σε συνδυασμό με το φιλελληνικό κίνημα, καθώς και με τα συμφέροντα της Ρωσίας, της Αγγλίας και της Γαλλίας κατέληξε στην αναγνώριση της ανεξαρτησίας της Ελλάδας με το πρωτόκολλο του Φεβρουαρίου του 1830. Βεβαίως αυτό το υπό την προστασία των τριών Μεγάλων Δυνάμεων ελλαδικό κράτος είχε περιορισμένα εδαφικά όρια, στερούμενο πολλά εδάφη κατοικημένα από Έλληνες. Ο πόλεμος της ελληνικής Ανεξαρτησίας οδήγησε κατά τα έτη 1829-1830 στη δημιουργία ενός μικρού, προβληματικού κράτους. Ωστόσο, ο αγώνας αυτός δεν έπαυε να συνιστά ένα σημείο αναφοράς, ένα ορόσημο, μια σπουδαία φάση στην ιστορία του ελληνικού έθνους.

Επιπλέον, η ίδρυση του πρώτου ελλαδικού κράτους είχε μια άλλη πολύ σημαντική διάσταση: αποτέλεσε το πρώτο σημαντικό ρήγμα στην ευρωπαϊκή «νέα» τάξη που είχε εγκαθιδρύσει το Συνέδριο της Βιέννης με τις αποφάσεις του. Τρεις Μεγάλες Δυνάμεις, μέλη της «Ιεράς Συμμαχίας», με συμβιβασμό των ιδιαίτερων οικονομικών και στρατηγικών σκοπών τους, συνέβαλαν στην ευτυχή κατάληξη μιας επανάστασης με στόχο την εθνική ανεξαρτησία ανοίγοντας έτσι το δρόμο προς μια κατεύθυνση εντελώς διαφορετική από αυτήν που είχε οριστεί το 1815 στη Βιέννη¹⁴. Ο κύριος πολέμιος κάθε φιλελεύθερης ανατροπής Μέτερνιχ, είχε προβλέψει ότι η ανεξαρτησία της Ελλάδας θα άνοιγε το δρόμο για μια εκτεταμένη επανάσταση στην Ευρώπη. Εκτός των άλλων – και παρ' όλο που μέχρι και την επαύριο της «Άνοιξης των λαών» οι δυνάμεις του Παλαιού Καθεστώτος άντεζαν στις επαναστατικές επιθέσεις –, είχε δρομολογηθεί η πραγματοποίηση μιας διαφορετικής Ευρώπης, αυτής της ανάδυσης των εθνικοτήτων και της σύγκρουσης των ποικίλων εθνικισμών.

Ο 19^{ος} αιώνας θεωρείται και υπήρξε σε γενικές γραμμές ο αιώνας της

ενδυνάμωσης της αστικής τάξης – με όλη την πολυμορφία της και τις ιδιαιτερότητές της αναλόγως της χώρας και της περιόδου –, της ανόδου του φιλελευθερισμού και της προόδου της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, αλλά και της εμφάνισης των εργατικών κινημάτων και της ανάδυσης των σοσιαλιστικών ιδεών. Ωστόσο, καθ' όλη την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η αρχή των εθνοτήτων και οι εθνικισμοί φάνηκε να αναδεικνύονται νικητές σε ολόκληρη την Ευρώπη, ιδιαίτερα στο νοτιοανατολικό τμήμα της, και ακόμα στην Εγγύς και τη Μέση Ανατολή. Και, οπωσδήποτε, θα συμφωνήσουμε με τον Πασχάλη Κιτρομηλίδη στην εκτίμηση ότι: «Το μέλλον των βαλκανικών λαών τον δέκατο ένατο και τον εικοστό αιώνα υπήρξε πολύ διαφορετικό από τους οραματισμούς όσων εμπνεύστηκαν από τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης»⁴⁷.

Μάρτιος 2006

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Μ. Θ. Λάσκαρις, *Το Ανατολικό Ζήτημα*, Θεσσαλονίκη, Πουρνάρας, 1978, σελ. 12 κ. επ.
2. Βλ. – ενδεικτικά – την συλλογή των αποκαλυπτικών χειμένων των Karl Marx/Friedrich Engels, *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, Αθήνα, Γνώση, 1985.
3. Eduard Driault, *Το Ανατολικό Ζήτημα – Μέρος πρώτο*, Αθήνα, Κάτοπτρο/Ιστορητής, 1997, σελ. 83 (1η γαλλική έκδοση Eduard Driault, *La Question d'Orient*, Paris: F. Alcan, 1898).
4. Ο Joseph Arthur comte de Gobineau (1816-1882), εξέθεσε το δόγμα του στο έργο του *Inégalité des races humaines* (= Ανισότητα των ανθρώπινων φυλών) – που δημοσιεύθηκε σε δύο τόμους την δεκαετία του 1850. Στο έργο του φιλοδόξησε να θεμελιώσει σε μια φυσική και ρεαλιστική βάση την θεωρία της ανωτερότητας της Βόρειας φυλής και ιδιαίτερα των Γερμανών.
5. Ζήσης Δ. Παπαδημητρίου, *Ο Ευρωπαϊκός Ρατσισμός: Εισαγωγή στο φυλετικό μίσος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000, σσ. 93 κ.επ.
6. Βλ. την επανέκδοση της αλληλογραφίας μεταξύ των δύο διανοητών in Alexis de Tocqueville/Arthur de Gobineau, *Du racisme; Correspondance 1843-1859*, Paris, 1995. Ορισμένες αντιλήψεις του Γκομπινώ γνώρισαν ιδιαίτερη διάδοση μεταξύ των κύκλων των Γερμανών διανοουμένων, και, από την δεκαετία του 1920, ήταν ο ναζισμός που επιχείρησε να τις θέσει σε εφαρμογή.
7. William Miller, *Η Τουρκία καταρρέουσα (1801-1913)*, Αθήναι, 1914 (μτφ. Σπυρίδωνος Λάμπρου).
8. Μ. Θ. Λάσκαρις, *Το Ανατολικό Ζήτημα*, 1978, ό.π.π., σελ. 12-13.
9. Βλ. Eduard Driault, *Histoire diplomatique de la Grèce*, Paris, PUF, vol. I, 1925, σσ. 187-194.
10. E. Driault, *Το Ανατολικό Ζήτημα – Μέρος πρώτο*, 1997, ό.π.π., σελ. 159-163.

11. Jacques Ancel, *Manuel historique de la Question d'Orient*, 1792-1925, Paris, Librairie Delagrave, 1926, σελ. 20.

12. Η οθωμανική κυριαρχία επί του χανάτου της Κριμαίας εγκαθιδρύθηκε το 1475, όταν αυτό καταλήφθηκε από τα στρατεύματα του σουλτάνου Μωάμεθ του Πορθητή (Mehmed II Fatih).

13. Βλ. ιδιαίτερα άρθρα 7 και 14 της Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζά, η οποία εξασφάλιζε την βάση για απαίτηση δικαιωμάτων παρέμβασης πολύ μεγαλύτερης από εκείνη που προσδιοριζόταν στο κείμενο.

14. Χαλίφης αποκαλούνταν ο μουσουλμάνος ηγεμόνας, που θεωρούνταν διάδοχος του προφήτη Μωάμεθ και συγκέντρωνε την πνευματική και κοσμική εξουσία επί όλων των πιστών στο ισλάμ.

15. Άρθρο 3 της Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζά. Βλ. Ahmed Cevdet Pasa, Tarihi Cevdet, Istanbul, 1884 (1301-9 A. H.), i. 359. B. Lewis, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, τόμος II, Αθήνα, Παπαζήσης, 2002, σελ. 10-11.

16. Jacques Ancel, *Manuel historique de la Question d'Orient...*, 1926, όπ.π., σσ. 20 κ.εξ.

17. Η Ρωσία βγήκε τελικά νικήτρια από τον πόλεμο με αντίπαλο την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια των ετών 1806-1812.

18. Napoléon Bonaparte, *Mémoires de Sainte-Hélène*, vol. III, p. 126. Κωνσταντίνος Σάθας, *Η Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα, 1869, σ. 605. Γιάννης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, Αθήνα, 20ός Αιώνας, τόμ. 9, σ. 486-487.

19. Μια ιστορική ανάλυση των δομών, των οικονομικών μεταβολών σε διεθνή κλίμακα και των παραγόντων που παρήγαγαν τον σχηματισμό μίας τάξης εμπόρων, μη μουσουλμάνων «αστών», δεν εντάσσεται άμεσα στο ιδιαίτερο πεδίο της παρούσας μελέτης. Για τα ζητήματα αυτά βλ.: Halil Inalcik, «Capital Formation in the ottoman Empire», in *The Journal of Economic History*, 1969, No 1, pp. 97-146. Robert Mantran (επιμ.), *Histoire de l'Empire ottoman*, 1989, όπ. cit., p. 281-286, 329-340, 421-444. Stéphanie Yerasimos, «Ethnies et minorités en Turquie: Quelques réflexions sur un problème insoluble», in Stéphanie Yerasimos/Tugrul Artunkal (επιμ.), *Turquie: du réformisme autoritaire au libéralisme musclé*, *Les Temps Modernes*, 1984, όπ. cit., p. 99 κ. επ..

20. Τα σχετικά με το Έθνος και τον εθνικισμό ζητήματα απασχολούν αρκετούς ερευνητές διαφόρων επιστημονικών κλάδων. Υπάρχει συνεπώς άφθονη βιβλιογραφία, ξενόγλωσση και στα ελληνικά. Ενδεικτικά βλ. Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990. E. Kamenka, «Political Nationalism - The Evolution of the Idea», in E. Kamenka, (editor), *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea*, London, 1976. James Kellas, *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, London, MacMillan, 1991. Paschalis Kitromilides, «The Dialectic of Intolerance: Ideological Dimensions of Ethnic Conflict», *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol. 6, No 4, pp. 5-30. P. Kitromilides, «Enlightenment, Nationalism and Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of Southeastern Europe», Variorum, 1994. P. Kitromilides, ««Imagined Communities» and the Origin of the National Question in the Balkans», in Martin Blinkhorn/ Thanos Veremis (edit.), «Modern Greece: Nationalism and Nationality», *European History Quarterly*, London: SAGE, 1989/Αθήνα, ELIAMEP, 1990. Tom Nairn, «The Modern Janus», *New Left Review*, No 94, pp. 3-29. G. Zernatto, «Nation, the History of a Word», *The Review of Politics* 6, 3 (1944).

21. Σχετικά με τους ανασταλτικούς για οικονομική πρόοδο παράγοντες, τα ρήγματα που

σημειώθηκαν στο οθωμανικό στρατιωτικό φεουδαρχικό σύστημα και την αύξηση των δραστηριοτήτων των πραγματευτών, μαστόρων και καλφάδων. Βλ. Σεραφείμ Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού (Τουρκοκρατία 1685-1789)*, Αθήνα, 1946.

22. Αξιόλογες ερευνητικές εργασίες έδειξαν ότι η χρήση των όρων *millet* και, όσον αφορά στους Ορθόδοξους Χριστιανούς, *Ρουμ* είναι αρκετά πρόσφατη. Paraskevas Konortas, «Les rapports juridiques et politiques entre le Patriarcat orthodoxe de Constantinople et l'administration ottomane de 1453 à 1600» (έχει βασισθεί σε ελληνικά και οθωμανικά έγγραφα), Thèse de doctorat soutenue à l'Université Paris I, 2 vol., 1985, vol. I, pp. 169-170 et 174-175. B. Braude, «Millet and Foundation myths», in B. Braude/B. Lewis, «Christians and Jews in the Ottoman Empire; The functioning of a plural society», 2 vol., New York, 1982, vol. 1, pp. 69-83. Οπωσδήποτε, η χρήση των ανωτέρω όρων δεν χρονολογείται από την πρώτη οθωμανική περίοδο, και, σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνει την εξαρχής αναγνώριση από τους Οθωμανούς μιας (ρωμαϊκής) εθνοθρησκευτικής οντότητας υπό την ονομασία Ρουμ (Ρωμαίοι). Η θεσμοποίηση του διαχωρισμού (διάκρισης) σε *millet* (από το άρθρο 17 του Συντάγματος του 1876) στηριζόταν στην παράδοση και σε προγενέστερες πρακτικές. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αιώνας - 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες - Από το Ρουμ μιλλέτ στο ελληνικό έθνος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997, ό.π., σ. 24.

23. R. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New York, 1973. İlber Ortaylı, «İmparatorlugun en uzun yüzyılı» (= Ο πιο μακροχρόνιος αιώνας της Αυτοκρατορίας), Istanbul, 1987.

24. Γεώργιος Σκληρός, «Το Ζήτημα της Ανατολής», στο «Η Αριστερά και το Ανατολικό Ζήτημα», Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, (Εισαγωγή-Επιμέλεια Γιώργος Καραμπιλάς), 1998, σ. 84.

25. Διάσπαρτοι σε περισσότερο ή λιγότερο συμπαγείς εδαφικές συσσωματώσεις, εγκατεστημένες μεταξύ των άλλων λαών, σε ολόκληρη την βαλκανική χερσόνησο, οι Έλληνες είχαν γίνει ένα είδος διαβαλκανικής αστικής τάξης. Βλ. N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 1956 (στα ελληνικά, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1997). Δ. Κιτσίκης, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20ο αιώνα*, Αθήνα, Εστία, 1990, σσ. 70-75.

26. Όπως οι εφοπλιστές των νησιών Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά κ.λπ., οι οποίοι, κατακτώντας δεσπόζουσα θέση στις θάλασσες και στο ναυτιλιακό εμπόριο της περιοχής, είχαν δημιουργήσει σημαντικές περιουσίες. Αντίστοιχα ισχύουν και για τους προκρίτους της Μάνης και άλλων επαρχιών της Πελοποννήσου, οι οποίοι είχαν συγκροτήσει αξιόλογες έγγειες ιδιοκτησίες.

27. Βλ. Λουκία Δρούλια, *Ελληνική αυτοσυνειδησία, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα/Τα Νέα, 2ος τόμος, σσ. 39-44, 2003.

28. Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική επανάσταση και η Ανατολική Ευρώπη*, 1989, σσ. 111 κ. εξ.

29. Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, ό.π., χ.χ., Τόμος 9, σελ. 306 κ.επ.

30. Για το Ρήγα και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Λουκάς Αζελός, *Ρήγας Βελεστινλής - Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Στοχαστής, 2003.

31. Λουκάς Αζελός, *Ρήγας Βελεστινλής-Σταθμοί και όρια στην...*, 2003, ό.π., σελ. 27.

32. Βλ. L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Hinsdale, Illinois, Dryden Press, 1958, pp. 198 κ.εξ.

33. Για τις επιδράσεις της Γαλλικής Επανάστασης στη Ν/Α Ευρώπη βλ. την ιστορική ανάλυση του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Η Γαλλική επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα,

Διάττων, 1990 (Πρόσφατη έκδοση, Αθήνα, Πορεία, 2000). Επίσης, Nicolae Jorga, *La révolution française et le Sud-Est de l'Europe*, Bucarest, 1934. Idem, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Paris, 1918, pp. 120-135.

34. Βλ. π.χ., Constantin Dimaras, *La Grèce au temps de Lumières*, Genève: Droz, 1969; Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική επανάσταση και η Ν/Α Ευρώπη*, (1990), όπ.π., σελ. 13 κ.εξ. Stéphane Yerasimos, «Les rapports gréco-turcs; mythes et réalités», in Semih Vaner, «*Le différend gréco-turc*», Paris, Harmattan, 1987, p. 38.

35. Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική επανάσταση και η Ν/Α Ευρώπη*, 1990, όπ.π., σ. 13 κ. εξ.

36. J. Hobsbawm, *Η εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, Αθήνα, MIET, 2002, σελ. 202-203.

37. E. Driault, *Το Ανατολικό Ζήτημα - Μέρος πρώτο*, 1997, όπ.π., σελ. 243-244.

38. E. Driault, *Το Ανατολικό Ζήτημα...*, 1997, όπ.π., σελ. 208 κ.εξ. Βλ. E. J. Hobsbawm, *Η εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, Αθήνα, MIET, 2002, σελ. 202-203.

39. Dan Berindei, «Προς μια Ευρωπαϊκή νέα τάξη», στο E. Αρβελέρ/ M. Aymand, *Οι Ευρωπαίοι*, τ. Β', Νεότερη και Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, Σαββάλας, 2003, σελ. 220-231, ιδ. σελ. 224.

40. Ι. Σ. Κολλιόπουλος, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, 1789-1945*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1990, σελ. 80.

41. E. J. Hobsbawm, *Η εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, 2002, όπ.π., σελ. 149-150.

42. S. Bernstein/P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τόμος 1, Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη, 5ος-18ος αιώνας, 1997, όπ.π., σελ. 18 κ.εξ.

43. Θεodώρου Κ. Κολοκοτρώνη, *Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, Αθήνα, 1981, Εισαγωγή-ευρετήριο-επιμέλεια Τάσου Αθ. Γριτσόπουλου, (φωτομηχανική επανέκδοση από την πρώτη έκδοση), ιδιαίτερα σσ. 18, 36, 157, 185-188, 190.

44. Για την έννοια της ιδεολογίας, τις διάφορες λειτουργίες της, την αρχή της «εθνικής ιδέας» βλ. ιδιαίτερος Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Κατάρτι, 1996, ιδιαίτερα σελ. 46-47, 85-120. Πρβλ. Γεώργιος Λεονταρίτης, «Εθνικισμός και Διεθνισμός: Πολιτική Ιδεολογία», στο Δ. Γ. Τσαούσης, *Ελληνισμός - Ελληνικότητα*, Αθήνα, 1983, σσ. 27-35. Etienne Balibar, «La forme nation: histoire et idéologie», in E. Balibar/I. Wallerstein, *Race, Nation, Classe; Les identités ambiguës*, Paris, La Découverte, 1990, pp. 132-154.

45. Νίκος Β. Ροτζώκος, *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον/Δοκίμες, χ.χ., σ. 13.

46. Βλ. και S. Bernstein/P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τόμος 2, Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών, 1815-1919, 1997, όπ.π., σελ. 36-37.

47. Π. Κιτρομηλίδης, *Γαλλική επανάσταση και η Ν/Α Ευρώπη*, 1990, όπ.π., σ. 137.